

LIETUVOS KARYBOS ISTORIJOS BRŪZGYNUOSE

VAIČENONIS, Jonas. *Lietuvos karyba. Nuo baltų iki XXI amžiaus. Monografija. Kaunas: Šviesa, 2011. 183 psl.*

Dainius Elertas

Lietuvos jūrų muziejus

Karas ir kova lydi visuomenę nuo pat jos ištakų. Tai būdas įrodyti galią, primesti valią ar sudoroti. Prievarta – centrinė karo ir kovos ašis. Ją taikant siekiama trumpalaikių ir ilgalaikių tikslų. Tam pasitelkiami protas, jausmai, gabumai, įgūdžiai. Kovos lauke pinasi aukščiausi jausmai ir žemiausi instinktai: drąsa su bailumu, atvirumas su klasta, ištikimybė su išdavyste, gailestingumas su žiaurumu, susižavėjimas su neapykanta... Racionalius pasvertus sprendimus koreguoja sėkmė ir kintančios aplinkybės. Todėl daugialypiška karo prigimtis vienu metu traukia ir baugina. Ji skatina imti į rankas J. Vaičėnonio knygą, atskleisti viršelį, padabintą ryškiaspalve Oršos mūšio įkarštyje susipynusių raitelių jūra... Užrašas didelėmis raidėmis *Lietuvos karyba* rodo, kad čia bus pasakojama apie mus ir mūsų praeities patirtis. Mažesnėmis raidėmis patikslinama jos imtis – nuo baltų iki XXI amžiaus.

Karo veiksnys turėjo įtakos Lietuvos visuomenei valstybingumo priešistorėje, kuriantis valstybei ir jai gyvuojant. Gintasi ar bandyta užimti svetimas žemes, grobti kitų turtą, niokoti ir naikinti priešus. Tam reikėjo karių, organizacijos (teikiančios ir aprūpinančios), priemonių (ginklų, transporto, maisto). Tai sutelkiantis pradas padėjo pamatą valstybingumui. Visuomenė buvo jai pajungta – savo noru ar ne. Karinėje galioje reiškėsi valstybingumo, visuomenės pokyčiai, modernėjimo ar sąstingio tendencijos. Ją sudarančią sistemą apibūdina ne tik išoriški atributai – kariuomenė, ginkluotė, specifiniai įrenginiai, bet ir visuomenės pasiryžimas, galimybės tai palaikyti. Todėl karybos istorija pasakoja apie karinės galios raiškos pavidalus. Šio reiškinių pokyčius nuo valstybingumo ištakų iki dabarties atskleidžiančiam tyrėjui atsiveria įvairūs keliai. Galima pasirinkti kad ir tokius skerspjūvius: kariuomenės rūšių (kavalerija, infanterija, mišri, – pvz., dragūnai, artilerija, pionieriai, laivynas ir jų modernūs ekvivalentai XX–XXI a.), nereguliarųjų sukurtų formuočių (milicijos daliniai, – pvz., kazokai, šauktiniai, savanoriai, šauliai, partizanai etc.), karinių įrenginių (gynybinių įrenginių sistemos), karinės infrastruktūros (rekrutavimas, tiekimas, aprūpinimas) raida, sąveika, taikymas valstybėje ir vaidmuo visuomenėje. Tarkime, partizanų liniją pasekti nuo XIV–XV a. plėšikėlių „mažojo karo“ LDK ir Vokiečių ordino pasienyje, XVI–XVII a. „mažojo karo“ LDK ir Maskvos pasienyje, 1656 m. ir 1794 m., 1830–1831 m., 1863 m. sukilimuose prieš okupantus, 1918–1922 m. nepriklausomybės kovose, 1941–1944 m. bandymuose išsivaduoti bei gintis nuo nacių ir bolševikų, iki 1943–1955 m. karo su bolševikais. Tektų nenuylėti istorijos paraštėse likusių partizaniškų marginalijų: savavališkų lietuviškųjų totorių ir kazokų žygių, lisovčikų avantiūrų, 1905 m. bruzdėjimų, 1935 m. Suvalkijos ūkininkų maišto, 1927 m. prasidėjusios plečkaitininkų veiklos. Monografijos autorius pasuko kitu keliu. Pasakodamas apie Lietuvos karybą jis

chronologiškai apibūdina kiekvieną išskirtą etapą, karių aprangą ir ginkluotę, fortifikaciją, laimėtus mūšius, žymiausius karvedžius.

Chronologijos pasirinkimas taip pat teikia įvairių tyrimo ir interpretavimo galimybių. Pasakoti apie karinę galią galima išskiriant būdingus tam tikro laikotarpio karyboje dominuojančius elementus. Jie taptų ašimi, įsukančia įvykius, amžininkus ir technologijas, pvz., XI–XIII a. ieties amžiai, XIII–XV a. piliakalnių sistemų amžiai, XV–XVII a. husarų dominavimo ir nuosmukio laikai ir pan. Su tam tikromis išlygomis įmanoma taikyti įprastinę viduramžių, renesanso, baroko, apšvietos epochų ir t. t. schemą. Epochų sanklodos, atsiskyrimo požymių ribų karyboje ištyrimas praturtintų jų bendrą pažinimą. Išties įdomu – kuo išsiskiria baroko karyba? Ar viduramžius nuo renesanso atskiria sukarinto bajorų luomo virsmas žemvaldžiais ir administratoriais? O gal militarizuotos visuomenės virsmas į ūkinę laikytinas perėjimu į ankstyvuosius naujuosius laikus? Minėti klausimai liko už autoriaus pasakojimo lauko. J. Vaičenonio pasirinkime išvelgiame pastangas karybos istoriją sinchronizuoti su politinių įvykių eiga ir valstybės raida. Tai atliepia K. P. G. von Klauzevico (*Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz*) idėjas apie karą kaip politikos tąsą. Pasakojimas suskirstytas į baltų karybos (t. y. 1500 m. pr. Kr. – 1201 m.), gimstančios valstybės karių (t. y. 1201–1316 m.), Lietuvos karių XIV a. – XV a. pirmojoje pusėje (t. y. 1316–1430 m.), nuo Švitrigailos iki Liublino unijos (1430–1569 m.), LDK kariuomenės Abiejų Tautų Respublikoje (t. y. 1569–1603 m.), LDK kariuomenės XVII a. karų (t. y. 1604–1699 m.), nuo Šiaurės karo iki Tado Kosciuškos sukilimo (t. y. 1700–1794 m.), Napoleono Bonaparto ir dviejų sukilimų amžiaus (t. y. 1795–1917 m.), Lietuvos karių ir jų kovų XX amžiuje (t. y. 1918–2007 m.) laikotarpius. Nagrinėdami patį tekstą rasime ir kitokių laikotarpių išskyrimą. Teigiama XI a. vid. – XIII a. pr. buvusį du etapus suskirstyto „vyraujančio karinės demokratijos pobūdžio“: XI a. vid. – XII a. vid. gynybinio ir XII a. vid. – XIII a. pr. puolamojo (p. 22). Sužinome, kad „XVII a. baigėsi perėjimas iš viduramžių į naujuosius laikus“ (p. 92). Be platesnio autoriaus komentaro, tik pateikus nuorodą į cituojamą istoriografinį šaltinį, šie teiginiai „pakimba ore“.

Karinės galios pilnatvė atskleidžiama ją taikant. Geriau suprasti susidūrimo eigą, kontekstą padeda detalesnė pažintis ir su sąjungininkų bei priešų karine galia. Kokia ji buvo ir kas, kaip ir kiek lėmė jėgų persvarą kovos lauke. Kokie buvo panašumai ir skirtumai, privalumai ir trūkumai. Tik tada galima įvertinti karinės galios augimo ar menkėjimo tendencijas. Taip pat jos naudojimo galimybės. Aprašydamas 1201–1316 m. laikotarpį J. Vaičenonis pasitenkina tik nurodydamas, su kuo kariauta. Teigdamas, kad 1316–1430 m. LDK kariuomenė buvo lygiavertis Vokiečių ordino priešininkas, jis aptaria abipusės įtakos ginkluotės raidoje klausimą (p. 39–42). Tačiau Lenkijos, rusų, totorių karinė galia neapibūdinama. Ji menkai aptarta nagrinėjant kovas su Didžiąja Maskvos kunigaikštyste, o vėliau su Rusijos imperija ir t. t. Iš teksto lieka neaišku, kaip buvo sprendžiamas konfliktas su Švitrigaila ir kiek aprėpė, kokio pajėgumo buvo priešininkų stovyklos (p. 53–54). Plačiau neaptarti LDK ir Lenkijos kariuomenių santykiai, panašumai, skirtumai, pajėgumai, struktūra, vaidmuo Abiejų Tautų Respublikoje. Palyginimas padėtų atsakyti į skaitytojui kylančius klausimus dėl LDK vietos šios sąjungos kariniame potencialu. Tada dalis pateikiamų LDK kariuomenės privalumų virstų trūkumais, pvz.: „XV a. pab. – XVI a. pradž. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenę lyginant su kaimyninės Lenkijos kariuomene, galima pasakyti, kad ji buvo lengviau šarvuota ir dėl to daug judresnė mūšio lauke“ (p. 60). Pasitaiko ir netikslių priešų įvardijimų. Pvz., XIII a. kalbama apie Prūsijos (p. 21), XVI a. – apie Rusijos valstybę (p. 54–55). Tačiau į šiuos priekaištus autorius gali numoti ranka ir pasakyti, kad jis sutelkė dėmesį tik į Lietuvą. Vis dėlto

VI skyriaus įvadinėje dalyje autorius net tris iš šešių puslapių skyrė Švedijos karaliaus Gustavo II Adolfo Vazos karinėms reformoms (p. 92–94).

Gyvybingumas po susidūrimų su priešų parodo kariuomenės dvasios stiprumą ir užnugario pajėgumus. Tenka apgailestauti, kad autorius sėkmingam 1656 m. sukilimui prieš švedus neskyrė nė eilutės. Jo metu taikyta partizaniška kovos taktika išsiskyrė bendrame šio laikotarpio karybos fone. Didesnio dėmesio nesulaukė ir sėkmingiausia Lietuvos Respublikos politinė bei karinė operacija – 1923 m. Klaipėdos krašto prijungimas. Vien pergalėms ir laimėjimams skirta knygos dalis *Mūšiai* vargu ar viską paaiškina. Pralaimėjimų nagrinėjimas turėtų būti suprantama karybos istorijos dalis. Apie LDK karinę galią daug sužinome iš pralaimėjimo prie Vorkslės 1399 m., o apie jaunos Lietuvos Respublikos – iš mūšio dėl Suvalkų – Augustavo 1920 m. priežasčių, aplinkybių ir padarinių. 1617–1618 m. LDK didikų dalyvavimo nesėkmingoje Maskvos kampanijoje ir 1654–1660 m. „tvano“ karinių aspektų pristatymas leistų žvilgtelėti į karo virtuvę. Ironišką autoriaus pašmaikštavimą, kad XVII a. „Lietuvos bajorai didžiausią narsą parodė amžiaus pabaigoje vykusiose tarpusavio kovose“, pakeitus karybos specifikos analize, išryškėtų karinės galios silpnėjimo priežastys (p. 97).

Lietuvos istorijoje netrūksta ir kitų, daugiaprasmių, ne visada lengvai paklūstančių „rožinei“ interpretacijai, pasiū. Todėl buvo įdomu perskaityti autoriaus poziciją, tyrimų apibendrinimus ir interpretacijas šiais klausimais. Nelengva vertinti vieno iš buvusios valstybės galios atributų – karių dalinių – įtraukimą ir naudojimą svetimų šalių kariuomenėje. XVIII a. Prūsija bandė suformuoti dalinį iš LDK totorių. XIX a. Rusijos ir Prancūzijos imperijoje būta bandymų, pritaikius savo poreikiui, pratęsti kai kurių lietuviškų dalinių tradicijas. Lietuvos karybos istoriką turėtų dominti ir painūs buvusios valstybės tradicijas tęsusių 1941 m. birželio sukilimo, savisaugos batalionų, Lietuvos vietinės rinktinės, 1944 m. Tėvynės apsaugos rinktinės likimai. Dar sudėtingesni lietuvių dalyvavimo sovietų 1918 m. V Vilniaus šaulių pulko, 1919 m. lietuviškosios divizijos (buv. Pskovo) su šešiais lietuvių šaulių pulkais, 1940–1955 m. 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos ar 1945 m. Lenkų II korpuso komandosų formuotėse klausimai. Tenka apgailestauti, kad apibūdinus ginkluotę ir aprangą beveik neskirta dėmesio kitiems karo kasdienybės aspektams: kariuomenės išlaikymui, tiekimui, belaisviams, rekrutavimui, disciplinavimui, elgesiui su civiliais. Aptikę Emilijos Pliaterytės biografiją ir 2 moterų paminėjimą Kalniškės mūšio aprašyme, klausiamo: nejaugi Lietuvos karybos istorijoje nebūta moteriškų puslapių? Kur iš jos iškeliavo valiūkiškos markitantės, žavingosios pulko damos, paniurusios belaisvės, aistros ir meilė? Rokošai, konfederacijos, maištai ir kariuomenės įsitraukimas į juos irgi suteikia peno apmąstymams. Deja, kad ir kiek vartytumėte aptariamą monografijos puslapius, atsakymų ar užuominų į „slidžius“ klausimus nerasite. Numanu, kad pasirinkta tylėjimo strategija – knygos koncepcijos dalis.

Po monografijos koncepcijos ypatumų apibūdinimo sutelksime dėmesį į smulkesnes pastabas. Kaip daugelio plačiajam skaitytojui būriui ar mokslo populiarinimui skirtų knygų autorius vengia istoriografijos aptarimo. Ištirtumo ir tyrimo metodikų apibrėžimo klausimai padeda suvokti atlikto darbo vietą ir pobūdį. Šios dalies neatperka gale pateikiamos 415 nuorodų į naudotus istoriografinius šaltinius. Turbūt istoriografijos apžvalga tik patvirtintų kompiliacinių knygos pobūdį. Tai nėra blogai, nes ši knyga yra vienas pirmųjų išsamesnių Lietuvos karybos istorijos sintezės bandymų lietuvių kalba. Apgailestaujame, kad monografijoje nepavyko aptikti savarankiškų autoriaus tyrimų ar išvadų. Istoriografija besivadovaujančiam autoriui ne visada pavyko sutaisyti prieštaringas pozicijas. Taip ir liko neaišku dėl distancinių ginklų (lankų ir strėlių) naudojimo valstybės priešaušriu ir stiprėjimo metu. Teigiama, kad „Lietuvos teritorijoje rasta ir nemažai distancinės

kovos ginklų – lankų ir strėlių. Taip pat yra daugiau nei tūkstantis radinių, kurių pagrindinę dalį sudaro strėlių antgaliai“ (p. 11). Tačiau kitame lape rašoma priešingai: „plačiau kalbėti apie šiuos ginkluotės tipus ir jos naudojimą gana sunku, nes šių elementų archeologinė medžiaga iki šiol yra labai skurdi [...]. Strėlių antgalių rasta taip mažai, tad jų kilmę ir paplitimą sunku nustatyti“ (p. 12). Liko neišspręstas lankininkų-arbaletininkų, kaip taktinio kovinio vieneto, naudojimo ir vietos Lietuvos kariuomenės struktūroje klausimas (p. 24–25). Jie taptų aiškesni ištyrus samdytų vokiečių arbaletininkų ar rusų lankininkų būrių naudojimą LDK. Panašus istoriografijos nuomonių svyravimas atsiskleidžia autoriui pasakojant apie raitiją valstybės formavimosi laiku (p. 17). Grįžimas prie pirminių šaltinių būtų padėjęs išvengti netikslumų. Štai arbaletų meistras Bertoldas Šalkas pavadintas broliu (p. 25), tačiau *Eiliiutojoje Livonijos kronikoje* apie jo narystę Ordine neužsimeinama (eil. 8631–8654, 8695–8704). Nepagrįstai teigiama, kad Mindaugo įtakai pakluso Nadruva ir Skalva (p. 34). Naujausioje istoriografijoje 1257 m. ir 1259 m. rugpjūčio 7 d. Dainavos, Skalvos, Nadruvos ir Žemaitijos žemių užrašymai Vokiečių ordinui laikomi falsifikatais ar prasilenkiančia su realybe siekiamybe. Kretingos įkūrėju įvardijamas Jonas Karolis Chodkevičius (p. 111). Taip, jis steigiamą miestą pavadino savo vardu – Karolstadt, Carolstadium, Karolsztad. Suteiktos miesto teisės iš tiesų davė pradžią jo savivaldai. Tačiau jau XIII a. būta Kretingos pilies apygardos, XV–XVI a. sandūroje – Kretingos dvaro, kaimo, valdos.

Ko dar pasigedome monografijoje? Turbūt istorinių karinių terminų žodynėlio ir bent kelių skirtingų laikotarpių padėtį vaizduojančių žemėlapių. Seniai pamirštų žodžių reikšmės, kilmės paaiškinimas praturtintų leidinį ir padėtų skaitytojui. Argi neįdomu sužinoti, kuo skiriasi kočiaras nuo kovos peilio, plunksnuotis (bazdyganas) nuo buožės, husarai nuo petihorų, lisovčikai nuo kazokų, dragūnai nuo ulonų... Mūšio schemas neaprepia karinio teatro visumos. Menkiau su istorija susipažinusiame skaitytojui sunku įsivaizduoti jo geografinę erdvę: Orša, Ula, Kleckas, Chotinas, Mėlynieji Vandenys ir kt. Kita vertus, XIV, XV, XVI a. pilių tinklo raidą padėtų parodyti išdėstymo schemas.

Išvardytus teksto trūkumus atsveria iliustracijos. Istorinių paveikslų, ginkluotės, įtvirtinimų vaizdai ir tikslios nuorodos į originalų saugotojus gali sudominti ne tik mėgėją. Tarp iliustracijų daug XI–XV, XVIII–XIX a. atkurtų kostiumų, ginkluotės rekonstrukcijų. Nors keli 1795 m. kovų Vilniuje inscenizacijos dalyviai dėvi XIX a. schako tipo kepures – tai žadina smalsumą (p. 124). Pabaigoje suteikiame žodį pačiam autoriui: „Dėl apimties ir gana plačių chronologinių rėmų galbūt ne viską pavyko į ją sudėti ir parodyti, kita vertus, kiekvienam, kuris domisi Lietuvos valstybės karo istorija, tebūnie tai nuoroda į tolesnį pažinimą“ (p. 8).